MOLIYAVIY FAOLIYATDAN OLINGAN DAROMADLARNING HISOBI

Mingboyeva Dilafruz
Totliyeva Ifora
Bank moliya xizmatlari fakulteti
BI 325 guruh talabalari
Qo'ziyeva Maftuna Otabek qizi
Ilmiy rahbar:
Buxgalteriya hisobi kafedrasi asistenti
https://doi.org/10.5281/zenodo.23956709

Annotatsiya: Maqolada moliyaviy faoliyatdan olinadigan daromadlarning iqtisodiy mazmuni, tasnifi, tan olinishi, baholanishi va buxgalteriya hisobida aks ettirilishi tahlil qilinadi. Milliy hisob tizimi hamda xalqaro moliyaviy hisobot standartlari talablari qiyoslanib, foizlar, dividendlar va valyuta kursi farqlarini hisobga olishda yuzaga keladigan metodik masalalar yoritiladi. Shartli korxona ma'lumotlari asosida daromadlar tarkibi, dinamikasi va nazorat ko'rsatkichlari jadvallar hamda diagrammalar orqali ko'rsatiladi. Natijada hisob siyosatini aniqlashtirish, analitik hisobni kuchaytirish va hisobotdagi oshkoralikni oshirish bo'yicha takliflar ishlab chiqiladi.
Kalit so'zlar: moliyaviy faoliyat, foiz daromadi, dividend, kurs farqi, buxgalteriya hisobi, MHXS, moliyaviy natija.

Аннотация. В статье рассматриваются экономическая сущность, классификация, признание и отражение в бухгалтерском учете доходов от финансовой деятельности. Сопоставляются национальные правила и международные стандарты финансовой отчетности. На условных данных организации представлены таблицы и диаграммы структуры доходов, а также предложены меры по совершенствованию аналитического учета и раскрытия информации.
Ключевые слова: финансовая деятельность, процентный доход, дивиденды, курсовые разницы, бухгалтерский учет, МСФО.

Abstract. This article examines the nature, classification, recognition, measurement and reporting of income from financial activities. National accounting practices are compared with International Financial Reporting Standards. Illustrative company data are used to present income composition and analytical indicators in tables and charts. Recommendations address accounting policies, analytical records and financial reporting transparency.
Keywords: financial activities, interest income, dividends, foreign exchange differences, accounting, IFRS.

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonaning yakuniy moliyaviy natijasi faqat mahsulot sotish yoki xizmat ko'rsatishdan olingan tushumga bog'liq emas. Vaqtincha bo'sh pul mablag'larini joylashtirish, moliyaviy investitsiyalardan foydalanish, boshqa subyektlar kapitalida ishtirok etish va xorijiy valyutadagi operatsiyalar ham daromad shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Ushbu daromadlarni asosiy faoliyat natijalaridan ajratib ko'rsatish boshqaruv qarorlarini qabul qilish hamda foyda sifatini baholash uchun muhimdir [1], [2].

Tadqiqot maqsadi — moliyaviy faoliyatdan olinadigan daromadlarning hisobini nazariy va amaliy jihatdan tizimlashtirish, milliy me'yorlar bilan MHXS yondashuvlarini qiyoslash hamda axborotning ishonchliligini oshiruvchi uslubiy tavsiyalarni ishlab chiqish. Tadqiqot obyekti korxonaning moliyaviy daromadlari, predmeti esa ularni tan olish, hisobvaraqlarda qayd etish, tahlil qilish va hisobotda taqdim etish mexanizmlaridir.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Buxgalteriya hisobining umumiy tamoyillari, xo'jalik operatsiyalarini hujjatlashtirish va moliyaviy hisobotning ishonchliligiga oid asosiy talablar O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonunida belgilangan [1]. Hisobvaraqlar rejasi va uni qo'llash bo'yicha yo'riqnoma moliyaviy daromadlarni tegishli hisobvaraqlarda guruhlash uchun milliy uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi [2]. Milliy moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot qoidalari esa daromad va xarajatlarning alohida taqdim etilishini talab qiladi [3].

Xalqaro amaliyotda IFRS 9 moliyaviy aktivlarning tasnifi va baholanishini, samarali foiz stavkasi usulini hamda tegishli daromadlarni tan olish tamoyillarini belgilaydi [4]. IFRS 7 moliyaviy instrumentlar bilan bog'liq risklar va oshkor etish talablarini kengaytiradi [5]. IAS 21 xorijiy valyutadagi operatsiyalar va kurs farqlarini qayta hisoblash tartibini bayon etadi [6]. IAS 32 moliyaviy instrumentning kapital yoki majburiyat sifatida tasniflanishini izohlaydi [7].

IAS 1 hisobot moddalarini taqdim etishning umumiy talablarini belgilaydi [8]. 2027-yil 1-yanvardan kuchga kirishi ko'zda tutilgan IFRS 18 foyda yoki zarar to'g'risidagi hisobotda operatsion, investitsion va moliyalashtirish toifalarini yanada izchil ajratishni nazarda tutadi; mazkur standartdagi toifalarni milliy hisobdagi "moliyaviy faoliyat daromadlari" bilan aynan bir xil tushuncha deb qabul qilish noto'g'ri [9]. IAS 7 pul oqimlari to'g'risidagi hisobotda foiz va dividendlar harakatini yoritishga xizmat qiladi [10].

Kieso, Weygandt va Warfield moliyaviy instrumentlar, hisoblash usuli va foyda shakllanishi o'rtasidagi bog'liqlikni izchil ochib beradi [11]. Atrill va McLaney moliyaviy axborotdan boshqaruv qarorlarida foydalanish, rentabellik va riskni birgalikda baholash zarurligini ta'kidlaydi [12]. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi daromadlarning soliq maqsadlarida e'tirof etilishiga alohida talablar qo'yadi; shu bois buxgalteriya va soliq hisobi ko'rsatkichlari o'rtasida farqlar yuzaga kelishi mumkin [13]. MHXSning Konseptual asoslari daromadni aktivlarning ko'payishi yoki majburiyatlarning kamayishi orqali kapital o'sishi sifatida tavsiflaydi, bunda mulkdorlarning badallari bundan mustasno [14]. IFRS 15 esa mijozlar bilan shartnomalardan tushumni tartibga soladi va moliyaviy instrumentlardan keladigan ayrim daromadlarni uning qo'llanish doirasidan ajratadi [15].

Tahlil shuni ko'rsatadiki, mavjud manbalar moliyaviy daromadlarning alohida turlarini batafsil tartibga soladi, biroq korxona ichki analitik hisobida ularning manbasi, muddati, valyutasi va tavakkalchilik darajasini birlashtiruvchi amaliy modelga ehtiyoj saqlanib qolmoqda. Mazkur maqola aynan shu masalaga e'tibor qaratadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot normativ-huquqiy hujjatlar va ilmiy adabiyotlarni kontent-tahlil qilish, qiyosiy taqqoslash, guruhlash, hisob-kitob va ko'rsatkichlarni vizuallashtirish usullariga tayangan. Milliy qoidalar bilan MHXS o'rtasidagi o'xshashlik hamda farqlar aniqlanib, moliyaviy daromadlarning shartli bir yillik tarkibi tahlil qilindi. Hisoblash misollaridagi barcha summalar muallif tomonidan tuzilgan illustrativ ma'lumotlar bo'lib, real korxona hisobotini ifodalamaydi.

Tahlil ko'rsatkichlari quyidagicha hisoblandi: daromad turi ulushi = muayyan turdagi daromad / jami moliyaviy daromad × 100%; o'sish sur'ati = (joriy davr − oldingi davr) / oldingi davr × 100%; sof

moliyaviy natija = moliyaviy daromadlar − moliyaviy xarajatlar. Bu ko‘rsatkichlar dinamikani ochib beradi, ammo daromadning naqd pulda kelib tushganini avtomatik tasdiqlamaydi [10], [12].

NATIJALAR

Moliyaviy daromadlarning turlarini to‘g‘ri tasniflash ularning iqtisodiy mazmunini aniqlashdan boshlanadi. Foiz daromadi odatda qarz yoki depozit mablag‘laridan foydalanish uchun haqni ifodalasa, dividend investitsiya qilingan kapitaldan olingan taqsimotni bildiradi. Ijobiy kurs farqi esa valyuta kursi o‘zgarishi natijasida vujudga kelishi mumkin; bu daromad har doim ham pul tushumi bilan bir vaqtda yuzaga kelmaydi [4], [6].

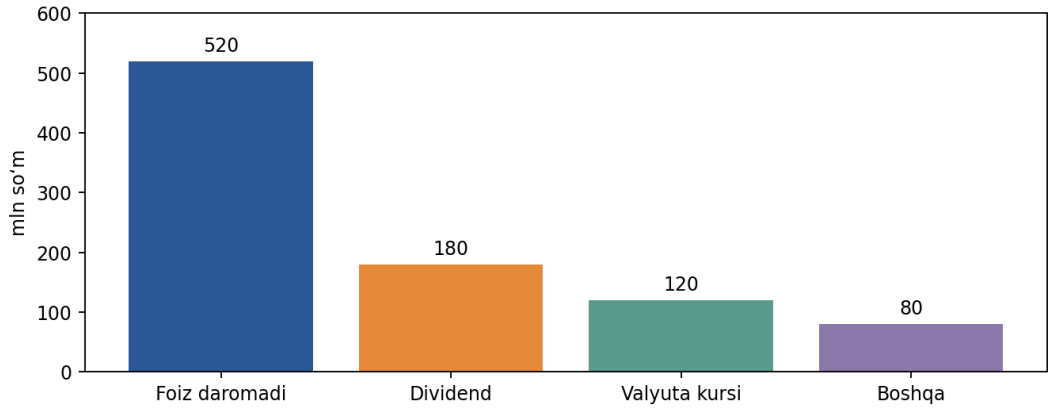
Daromad turi	Iqtisodiy mazmuni	Asosiy hisobiy e’tibor
Foiz daromadi	Moliyaviy aktivdan olinadigan foiz	Hisoblash davri, samarali foiz stavkasi
Dividend	Kapitaldagi ulushdan olinadigan taqsimot	Daromadga huquq yuzaga kelishi
Ijobiy kurs farqi	Valyuta qiymatining qayta baholanishi	Hisobot sanasi, valyuta kursi
Boshqa moliyaviy daromad	Moliyaviy bitimlarga oid boshqa natijalar	Bitim mazmuni va tasnifi

1-jadval. Moliyaviy faoliyat daromadlarining umumlashtirilgan tasnifi (muallif ishlanmasi).

Shartli korxona misolida hisobot yilida jami 900 mln so‘m moliyaviy daromad shakllangan deb olindi. Uning eng katta qismi foiz daromadlariga to‘g‘ri keladi. Bunday tuzilma moliyaviy resurslarni joylashtirish strategiyasiga bog‘liq bo‘lib, daromad manbalarining bir turga haddan tashqari jamlanishi riskni kuchaytirishi mumkin [5], [12].

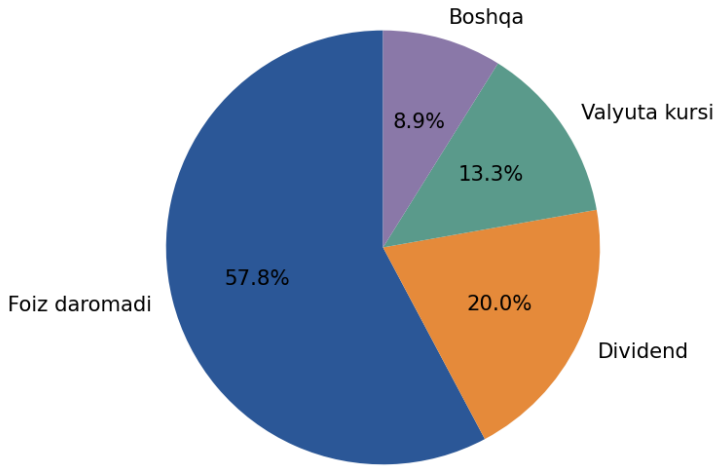
Ko‘rsatkich	Summa, mln so‘m	Ulushi, %
Foiz daromadi	520	57,8
Dividend	180	20,0
Ijobiy kurs farqi	120	13,3
Boshqa daromad	80	8,9
Jami	900	100,0

2-jadval. Moliyaviy daromadlarning shartli tarkibi (hisob-kitob misoli).



1-rasm. Moliyaviy daromadlar hajmi, mln so‘m (shartli ma’lumotlar).

Ustunli diagramma foiz daromadining qolgan manbalardan sezilarli ustunligini ko‘rsatadi. Biroq yuqori foiz daromadi avtomatik ravishda yuqori sof foyda degani emas: unga erishish uchun jalb qilingan resurslar qiymati, ehtimoliy kredit yo‘qotishlari va boshqa xarajatlarni ham hisobga olish zarur [4], [11].



2-rasm. Moliyaviy daromadlar tarkibi, % (shartli ma’lumotlar).

Doiraviy diagrammada foizlar 57,8%, dividendlar 20,0%, kurs farqlari 13,3% va boshqa moliyaviy daromadlar 8,9% ni tashkil etadi. Kurs farqlarining mavjudligi korxonaning valyuta pozitsiyasi va hisob-kitob sanalariga e’tiborni kuchaytiradi. Shuning uchun ularni takrorlanuvchi foiz tushumlari bilan bir xil barqaror daromad manbasi sifatida baholash maqsadga muvofiq emas [6].

BUXGALTERIYA HISOBIDA AKS ETTIRISHNING AMALIY JIHATLARI

Moliyaviy daromadlarni hisobga olishda dastlab bitimning huquqiy va iqtisodiy mohiyati aniqlanadi. Keyin daromadni tan olish sanasi, baholash usuli, dastlabki hujjat va analitik hisob belgisi belgilanadi. Milliy hisobvaraqlar rejasi bo‘yicha aniq buxgalteriya o‘tkazmasi korxonaning amaldagi hisob siyosati va bitim turiga mos tanlanishi lozim [1], [2].

Operatsiya	Debet (mazmuni)	Kredit (mazmuni)
Depozit bo‘yicha foiz hisoblandi	Olinadigan foizlar	Foiz daromadlari
Foiz bank hisobiga tushdi	Pul mablag‘lari	Olinadigan foizlar
Dividend olish huquqi vujudga keldi	Olinadigan dividendlar	Dividend daromadlari
Dividend kelib tushdi	Pul mablag‘lari	Olinadigan dividendlar
Ijobiy kurs farqi aniqlandi	Tegishli valyuta aktivi / majburiyatni kamaytirish	Kurs farqidan daromad

3-jadval. Operatsiyalar bo‘yicha umumiy ikkiyoqlama yozuv mantiqi. Aniq hisobvaraq raqamlari korxonaning amaldagi ishchi rejasiga muvofiq belgilanadi.

Misol uchun, 600 mln so‘m depozit yillik 18% oddiy foiz stavkasi bilan 90 kunga joylashtirilgan va hisoblash bazasi 365 kun deb qabul qilingan bo‘lsin. Hisoblangan foiz 600 × 0,18 × 90/365 = 26,63 mln so‘mni tashkil etadi. Bu misol oddiy foizni ko‘rsatadi; IFRS 9 doirasida amortizatsiyalangan qiymat bo‘yicha hisobga olinadigan moliyaviy aktivlarda samarali foiz stavkasi usuli talab etilishi mumkin [4].

Foizlar hisoblangani bilan pul hali kelib tushmagan bo‘lishi mumkin. Shu bois hisoblangan daromad, debitorlik talab va pul oqimini alohida kuzatish zarur. Dividend bo‘yicha ham tegishli huquqning vujudga kelishi va haqiqiy to‘lov sanasi farqlanishi mumkin [10], [14].

MUHOKAMA

Amaliyotdagi birinchi muammo — moliyaviy daromadni operatsion tushum bilan aralashtirib yuborishdir. Bu xato korxonaning asosiy faoliyati samaradorligini noto‘g‘ri baholashga olib keladi.

Ikkinchi muammo — kurs farqlarining hisoblangan, ammo realizatsiya qilinmagan qismini pul oqimi sifatida talqin qilish. Uchinchi muammo esa foizlarni faqat pul kelib tushganda tan olish orqali davrlararo taqqoslanuvchanlikni buzishdir [4], [6], [8].

To‘rtinchi muammo milliy buxgalteriya hisobi bilan MHXS bo‘yicha transformatsiya yozuvlari o‘rtasidagi farqlar bilan bog‘liq. Ayniqsa, moliyaviy aktivlarni amortizatsiyalangan qiymat yoki adolatli qiymatda baholash, qadrsizlanish hamda kurs farqlarini aks ettirishda qo‘shimcha tahlil talab qilinadi [4], [5]. Beshinchi muammo soliq maqsadidagi daromadni tan olish qoidalari bilan buxgalteriya hisobi tamoyillarining to‘liq mos kelmasligidir [13].

Nazorat yo‘nalishi	Tekshiriladigan hujjat / belgi	Kutiladigan natija
Foiz daromadi	Shartnoma, stavka, kunlar, bank ko‘chirmasi	To‘liq va davriy hisoblash
Dividend	Ta’sischilar qarori, reyestr, to‘lov	Huquq va to‘lov sanalarini ajratish
Kurs farqi	Valyuta qoldig‘i, rasmiy kurs, qayta baholash	Asosli qayta hisoblash
Tasnif	Hisob siyosati, ishchi hisobvaraqlar rejasi	Bir xil yondashuv
Hisobot	Analitik registr, bosh kitob, izohlar	Oshkoralik va tekshiriluvchanlik

4-jadval. Moliyaviy daromadlar bo‘yicha ichki nazorat matritsasi (muallif taklifi).

Taklif etilayotgan nazorat matritsasi har bir daromad turiga alohida hujjat, mas’ul shaxs, tekshiruv davriyligi va hisob registrini biriktirish imkonini beradi. Analitik hisobni “daromad turi — kontragent — shartnoma — valyuta — muddat — risk” kesimida yuritish nafaqat hisobot tuzish, balki boshqaruv uchun prognoz ishlab chiqishga ham yordam beradi.

Bundan tashqari, daromadning takrorlanuvchanligi va pulga aylanishi alohida baholanishi kerak. Masalan, depozit foizi shartnoma muddatida muntazam hisoblanishi mumkin, ijobiy kurs farqi esa bozor tebranishlariga bog‘liq. Shu sababli korxonaning moliyaviy faoliyat samaradorligini faqat umumiy daromad summasi bilan emas, sof natija, pul oqimi va risk ko‘rsatkichlari bilan birga o‘rganish tavsiya etiladi [5], [10], [12].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlarni ishonchli hisobga olish uchun ularning iqtisodiy mazmunini to‘g‘ri tasniflash, tan olish davrini aniqlash va asoslovchi hujjatlar bilan tasdiqlash zarurligini ko‘rsatdi. Foizlar, dividendlar va kurs farqlari bir-biridan shakllanish mexanizmi hamda tavakkalchilik darajasi bilan farqlanadi. Shartli misolda foiz daromadlarining ulushi 57,8% ni tashkil etgani manbalar diversifikatsiyasini tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Amaliy tavsiyalar quyidagilardan iborat: (1) hisob siyosatida moliyaviy daromadlarni tan olish va tasniflash qoidalarini aniq belgilash; (2) shartnomalar va valyutalar kesimida analitik registr yuritish; (3) hisoblangan daromad bilan real pul tushumini alohida kuzatish; (4) MHXS bo‘yicha transformatsiya va oshkor etish talablarini muntazam tekshirish; (5) daromad tarkibi, sof moliyaviy natija va risk indikatorlarini davriy tahlil qilish. Mazkur choralar moliyaviy hisobotning taqqoslanuvchanligi va boshqaruv qarorlarining asoslanganligini oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi. (2016). “Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Qonun (yangi tahrir), O‘RQ-404, 13-aprel.
2. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. (2002). 21-son BHMS: Xo‘jalik yurituvchi subyektlar moliyaviy-xo‘jalik faoliyatining buxgalteriya hisobi hisobvaraqlar rejasi va uni qo‘llash bo‘yicha yo‘riqnoma (amaldagi o‘zgartirishlar bilan).
3. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. (1998). 3-son BHMS: Moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobot (tegishli tahrir va o‘zgartirishlar bilan).
4. IFRS Foundation. (2024). IFRS 9 Financial Instruments. IFRS Accounting Standards.
5. IFRS Foundation. (2024). IFRS 7 Financial Instruments: Disclosures. IFRS Accounting Standards.
6. IFRS Foundation. (2024). IAS 21 The Effects of Changes in Foreign Exchange Rates. IFRS Accounting Standards.
7. IFRS Foundation. (2024). IAS 32 Financial Instruments: Presentation. IFRS Accounting Standards.
8. IFRS Foundation. (2024). IAS 1 Presentation of Financial Statements. IFRS Accounting Standards.
9. IFRS Foundation. (2024). IFRS 18 Presentation and Disclosure in Financial Statements. IFRS Accounting Standards.
10. IFRS Foundation. (2024). IAS 7 Statement of Cash Flows. IFRS Accounting Standards.
11. Kieso, D. E., Weygandt, J. J., & Warfield, T. D. (2020). Intermediate Accounting (17th ed.). Wiley.
12. Atrill, P., & McLaney, E. (2022). Accounting and Finance for Non-Specialists (12th ed.). Pearson.
13. O‘zbekiston Respublikasi. (2019). Soliq kodeksi, O‘RQ-599, 30-dekabr (amaldagi o‘zgartirishlar bilan).
14. IFRS Foundation. (2018). Conceptual Framework for Financial Reporting.
15. IFRS Foundation. (2024). IFRS 15 Revenue from Contracts with Customers. IFRS Accounting Standards.